

FILIP WOLAŃSKI

SYMBOLICZNA ROLA UBÓSTWA W PRZEPOWIADANIU FRANCISZKAŃSKIM EPOKI SASKIEJ

Ubóstwo to jedna z uniwersalnych metafor porządkujących sposób postrzegania świata społecznego, stąd też nie dziwi jej uwarunkowana przez chrześcijaństwo obecność w kulturze staropolskiej. Wysoka ranga ubóstwa w aksjologii chrześcijańskiej wynikała z wielu przesłanek, było ono m.in. znakiem wyrzeczenia, odrzucenia cielesności¹, ascezy czyli łaski, a w konsekwencji drogą do wolności, którą utożsamiano ze zbawieniem. Paradoksalnie, w ceniącym wystawność, wręcz przepych sarmatyzmie ubóstwo należało do wartości silnie afirmowanych i sakralizowanych przez religię, stanowiąc jeden z ważnych symboli modelujących postawy społeczne i wzory kulturowe. Cenne w badaniach miejsca ubóstwa w systemie symbolicznym kultury staropolskiej wydają się informacje, jakich mogą dostarczyć kazania.

Kaznodziejski metatekst doby baroku był owocem potrydenckiej ewolucji homiletyki w Kościele katolickim², w Polsce swoją najpóźniejszą formę przybrał w epoce saskiej. Wówczas wzory wymowy kościelnej upowszechnione w życiu publicznym na niespotykaną do tego czasu skalę stały się jednym z najistotniejszych składników strategii komunikacyjnej Kościoła, dynamicznie promującego

---

Dr hab. FILIP WOLAŃSKI – adiunkt Zakładu Historii Powszechnej XVI-XVIII wieku, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego; e-mail: wolfil@op.pl

¹ Rozumianej jako znak doczesności, równoznaczny z symbolem grzechu i śmierci.

² Zob. M. B r z o z o w s k i, *Teoria kaznodziejstwa*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II, cz. 1, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 363-428; K. P a n u ś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim. Część druga. Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001; W. P a w l a k, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005; zob. też: J. M a c i u s z k o, *Symbole w religijności polskiej doby baroku i kontr-reformacji*, Warszawa 1986; J. A. D r o b, *Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 1998.

różnorodne formy aktywności religijnej³. Znaczenie przepowiadania wynikało z doświadczeń w posłudze duszpasterskiej i dążenia do uchwycenia możliwie jak najlepszego kontaktu z odbiorcą⁴. Nie chodziło jednak tylko o schlebianie potrzebom audytorium, dążono również do kształtowania jego aksjologii i obrazu świata. Można założyć, iż ówczesny przekaz kaznodziejski podporządkowany przede wszystkim elokucji, stanowił niezwykle silne perswazyjne medium, którego skuteczność komunikacyjną potwierdzają nie tylko zapisane w piśmiennictwie memoratycznym sceny wygłaszania kazań, ale także przenikanie promowanych przez Kościół treści do świadomości społecznej wszystkich warstw. Oczywiście należy pamiętać o funkcjonowaniu przepowiadania epoki saskiej w ścisłym związku z retorycznie uwarunkowaną oprawą plastyczną i często rozbudowaną liturgią. Zgodnie z dominującą w Europie praktyką, było to kaznodziejstwo, w którym słowo koegzystowało z obrazem, zwłaszcza gdy stanowiło część inscenizowanych wydarzeń religijnych, jak np. koronacje obrazów⁵ czy uroczystości pogrzebowe⁶.

³ S. L i t a k, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 361-402; t e n ż e, *Ze studiów nad religijnością niższych warstw społecznych w Rzeczypospolitej w XVIII w.*, „Przegląd Humanistyczny” 40 (1996), nr 1, s. 163-173; T. W i ś l i c z, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII w.*, Warszawa 2001, s. 19-53, 88-95, 124-128, 146-160; t e n ż e, *Religijność wiejska w Rzeczypospolitej szlacheckiej: problemy i trzy przybliżenia*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 11 (2004), z. 2, s. 97-118; H. S u c h o j a d, *Mentalność religijna szlachty małopolskiej w drugiej połowie XVII wieku*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, Kielce 1991, s. 123-137. Istotną rolę odgrywała w tym wypadku wciąż modelowana w XVIII wieku struktura organizacyjna Kościoła. Zob. W. M ü l l e r, *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: M. J. K ł o c z o w s k i, L. M ü l l e r o w a, J. S k a r b e k, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 64-98, 144-181, 200-238. Sieć parafii rzymskokatolickich w Rzeczypospolitej ciągle rozbudowywano jeszcze na przestrzeni XVIII wieku, jej kształt bezpośrednio przed 1772 r. w wyczerpujący i nowatorski sposób przedstawił Bogumił Szady. Zob. B. S z a d y, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

⁴ Wydaje się, że szczególnie ważne były doświadczenia kaznodziejów późnego średniowiecza. Zob. P. T. D o b r o w o l s k i, *Wincenty Ferrer kaznodzieja ludowy późnego średniowiecza*, Warszawa 1996; C. L. P o l e c r i t t i, *Preaching Peace in Renaissance Italy. Bernardino of Siena and His Audience*, Washington 2000.

⁵ B. R o k, *Życie religijne w sanktuariach maryjnych na ziemiach Rzeczypospolitej w czasach saskich*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Obyczaje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2000, s. 155-165; T. C i e s i e l s k i, *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, w: *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 195-211; A. J. B a r a n o w s k i, *Oprawa uroczystości koronacyjnych wizerunków Marii na Rusi Koronnej w XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 57 (1995), nr 3-4, s. 299-320; t e n ż e, *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*, Warszawa 2003.

Wydaje się, że opisane zależności dobrze obrazuje dorobek kaznodziejski wielkich zgromadzeń zakonnych działających w Rzeczypospolitej, wśród nich franciszkanów⁷. W tym kontekście odgrywali oni ważną rolę z uwagi na znaczenie idei ubóstwa dla franciszkanizmu, która w filozofii zakonu wiązała się z zakładanym ewangelicznym naśladowaniem Jezusa i towarzyszącą mu realizacją wzoru *povertas-minoritas*⁸, nie można też zapominać, że franciszkańska chrystologia została nasycona odwołaniami do kultu człowieczeństwa Zbawiciela jako *vir dolorum, pauper et patiens*⁹. W konsekwencji, silnie obecna w chrześcijaństwie afirmacja ubóstwa zyskiwała u braci mniejszych szczególnie status. Jednak, o ile w duchowości franciszkańskiej ubóstwo było bez wątpienia jednym z najważniejszych tematów, o tyle w kaznodziejstwie franciszkańskim zdaje się funkcjonować w złożonym kontekście.

Przed wszystkim odniesienia do ubóstwa były uwarunkowane przez związaną z nim topikę¹⁰, stąd czerpanie nie tylko z duchowości franciszkańskiej. Ta ostatnia manifestowała się silnie w przepowiadaniu świątecznym wszędzie

⁶ J. A. Chrościcki, *Caritas et artis. Kazania i mowy pogrzebowe jako źródło historii sztuki*, „Biuletyn Historii Sztuki” 3 (1968), s. 384-405; t e n ż e, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 43 n.; t e n ż e, *O przestrzeni ceremonialnej*, w: *Artyści włoscy w Polsce XV-XVIII wiek*, red. J. A. Chrościcki, Warszawa 2004, s. 67-85; T. Zieliński, *Kazania pogrzebowe w konwencji sarmackiej pompa funebre*, w: *Od liryki do retoryki. W kręgu słowa, literatury i kultury. Prace ofiarowane profesorom Jadwidze i Edmundowi Kotarskim*, red. I. Kadulska, R. Grześkowiak, Gdańsk 2004, s. 189-195.

⁷ J. A. Drob, *Drukowane kazania franciszkańskie w XVI i XVII wieku. Próba postawienia problemu*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. II, cz. 1, *Franciszkanie w Polsce XVI-XVIII wieku*, red. J. Kłoczowski, Niepokalanów 1998, s. 320-338; J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII w.*, w: Kłoczowski, Müllerowa, Skarbek, *Zarys dziejów*, s. 652-730.

⁸ L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998, s. 32.

⁹ A. Sulc, *Homo religiosus późnego średniowiecza. Bernardyński model religijności masowej*, Poznań 2007, s. 173; T. Obiedzińska, *Topografia wizerunków kultowych Ukrzyżowanego w średniowiecznej i renesansowej kulturze Polski*, w: *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i renesansu*, red. S. Nieznanowski, J. Pelc, Lublin 1994, s. 83-141; A. Nowicka-Jeżowa, *Tradycja średniowieczna w religijności katolickiej XVI wieku*, w: tamże, s. 187-219; zob. też: G. O’Connell, *Chrystologia. Jezus Chrystus w ujęciu biblijnym, historycznym i systematycznym*, Kraków 2008, s. 118-224.

¹⁰ Celowo nie ograniczono pojęcia topiki przymiotnikiem, bowiem odwołania do ubóstwa w różnym znaczeniu były obecne, zarówno w topice biblijnej, jak i antycznej, a te należy łączyć z ujęciami ukształtowanymi w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej. Zob. P. Nehrिंग, *Topika wczesnych łacińskich żywotów świętych (od „Vita Antonii” do „Vita Augustini”)*, Toruń 1999; A. Sulc, *Reduc me in memoriam. Wokół nurtu pasywnego średniowiecznych kazań bernardyńskich*, w: *Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu*, red. J. Kostowski, Wrocław 2005, s. 157-168.

tam, gdzie kaznodzieja odwoływał się do świąt wpisanych w tradycję zakonu, jak np.: przy okazji kazań przygotowywanych na uroczystości Porcjunkuli, święta św. Franciszka, św. Klary, św. Antoniego¹¹. W kazaniach hagiograficznych poświęconych założycielowi zakonu wykorzystywano ukształtowany jeszcze w XIII wieku wzór świętości „Biedaczyny z Asyżu”¹². Konwencjonalnie akcentowano podobieństwo między życiem Franciszka i Jezusa¹³, co powodowało, że na znaczeniu zyskiwał, powszechny zresztą w hagiografii, motyw dobrowolnego wyrzeczenia prowadzącego do ubóstwa rozumianego jako cnota. Ubóstwo Franciszka było znakiem podobieństwa do Chrystusa, miało się w nim wyrażać nie tylko osobiste poświęcenie, ale też heroiczny opór wobec zła świata i niezgoda na niesprawiedliwość skazującą ludzi słabszych na cierpienie. O wyjątkowości doskonałej postawy św. Franciszka świadczyły stygmaty, tajemniczy znak budzący zrozumiały niepokój, ale i fascynację wiernych, co zresztą skrzętnie wykorzystywali dla celów perswazyjnych kaznodzieje¹⁴. Tak skonstruowany symboliczny i alegoryczny wyrazisty obraz świętego¹⁵ często stawał się ramą poświęconego mu przepowiadania¹⁶. Ponadto, zgodnie z praktyką kaznodziejską wszystkich zgromadzeń, odwołania do wzoru danego przez zakonodawcę powtarzano w przepowiadaniu świątecznym wspominającym franciszkańskich kanonizowanych i błogo-

¹¹ Można do tej grupy włączyć jeszcze kazania na święta (w niektórych przypadkach rozumiane jako zakonne): św. Bernardyna ze Sieny, św. Jana Kapistrana, św. Piotra z Alkantary, Najświętszej Matki Bożej z Porcjunkuli, „stygmatów św. Franciszka”. Zob. A. Węgrzyński, *Nuptiae Agni gody Baranka Apokaliptycznego albo kazania na uroczyste święta Pana Jezusowe, Najświętszej Panny i Świętych bożych*, [...], Kraków 1711, kol. 683-700; 365-382; 755-770; 771-784; M. Grabowski, *Charakter pański nieśmiertelną chwałę św. św. Pańskich reprezentujący herbowną literą Abdank J.W. Jmci P. Stefana Wychowskiego św. Rzymskiego Imperium grafa starosty niechorowskiego, fundatora piotrkowskiego św. Franciszka obserwantów wypisany* [...], b.m. [Poznań 1739]. Zob. też: W. Murawiec, *Grabowski Manswet*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 157-158.

¹² Iriarte, *Historia franciszkanów*, s. 64; P. Anzulewicz, *Franciszek z Asyżu*, III. *Duchowość*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. V, kol. 429-431.

¹³ Było to ujęcie charakterystyczne dla chrześcijańskiej topiki hagiograficznej, stąd nie dziwi jego ciągła obecność w polskim kaznodziejstwie franciszkańskim od średniowiecza. Zob. Szulc, *Homo religiosus*, s. 223-224.

¹⁴ Grabowski, *Charakter pański*, s. 189-195.

¹⁵ J. A. Drob, *Obraz św. Franciszka w polskich kazaniach drukowanych w XVII w.*, „*Studia Franciszkańskie*” 2 (1986), s. 107-113.

¹⁶ Biblioteka Prowincji Bernardynów w Krakowie [dalej cyt.: BPBK], rkps 202: R. M. Koszelnicki, *Kazania świąteczne i pasyjne 1718-1750*, k. 163-164; Węgrzyński, *Nuptiae Agni*, kol. 757-758; Grabowski, *Charakter pański*, s. 189-195.

sławionych¹⁷. Można dodać, że proporcjonalnie do możliwości zgromadzenia wzmacniano w ten sposób odbiór społeczny przetwarzanego motywu ubóstwa w interpretacji właściwej braciom mniejszym.

Ubóstwo w przepowiadaniu franciszkańskim to jednak przede wszystkim temat ewangeliczny, pełniący złożoną funkcję symboliczną w dyskursie wpisanym w rytm roku liturgicznego. Konieczne jest w tym miejscu zwrócenie uwagi na znaczenie cyklicznego funkcjonowania komunikatu kaznodziejskiego, istotne z uwagi na interioryzację przez odbiorcę przekazywanych tą drogą sensów, a w efekcie ich głębokie zakorzenienie w staropolskiej przestrzeni kulturowej¹⁸. Ubóstwo stanowiło jeden z komponentów obrazu człowieczeństwa Jezusa, niezwykle ważny był w tym wypadku przekaz kazań przygotowywanych w związku z Bożym Narodzeniem. Ubóstwo przychodzącego Zbawiciela traktowano jako znak poświęcenia się i wyrzeczenia Boga dla ludzkości, której częścią zdecydował się stać¹⁹. Co ważne, wątki chrystologiczne spletały się ściśle z odwołaniami do kultu maryjnego, czyniąc tak skonstruowany przekaz dodatkowo nośnym w odbiorze społecznym w Rzeczypospolitej. W zamieszczanych w zbiorach świątecznych kazaniach „Na dzień Bożego Narodzenia” ważną alegoryczną funkcję związaną z ubóstwem pełniła stajenka jako symbol wyrzeczenia, antyteza Bożego majestatu i chwały. Jej przywoływanie pozwalało w prosty i obrazowy sposób oswoić odbiorcę przepowiadania z biblijną sceną narodzin Mesjasza, w czym – jak wiadomo – wspierały kaznodzieję inscenizowane przez braci mniejszych szopki i jasełka²⁰. W ten sposób o ubóstwie Jezusa i Świętej Rodziny nie tylko słuchano, ale i je oglądano. W jednym i drugi przypadku staropolski

---

¹⁷ Przykładem mogą być kazania poświęcone niezwykle popularnemu w społeczeństwie staropolskim św. Antoniemu, zob. BPBK, rkps 202: K o s z e l n i c k i, *Kazania* [...], k. 38-43; *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka* [dalej cyt.: LNB], F 130 PR rkps 412, s. 453-465; W ę g r z y n o w i c z, *Nuptiae Agni*, kol. 683-700; A. L i p i e w i c z, *Prezent kaznodziejski ze skarbu ubogiego Franciszka dobytego a przy dorocznej festywie Świętego cudotwórcy Antoniego Najprzewielebniejszemu Jmci Ks. Antoniemu Wacławowi Dobrzańskiemu wikaremu generalnemu kongregacji polsko-benedyktynskiej, przeorowi i kustoszowi tynieckiemu etc. na wiązanie filadelficznym afektem ofiarowany*, Kraków 1745, a-a2v; G. W ą s o w s k i, *Kazania moralne na niektóre święta z posłuszeństwa świętego* [...] wydane, Kraków 1743, s. 81-101; G r a b o w s k i, *Charakter pański*, s. 82-87. Zob. też: J. W y s o c k i, *Wąsowski (Wąsowski) Gordian*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 512-513.

¹⁸ Zob. E. W. R o t h e n b u h l e r, *Komunikacja rytualna. Od rozmowy do ceremonii medialnej*, Kraków 2003, s. 73-81.

¹⁹ J. M a c i u s z k o, *Symbol w religijności polskiej doby baroku i kontrreformacji*, Warszawa 1986, s. 140-141.

²⁰ J. S. B y s t r o Ń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI-XVIII*, t. II, Warszawa 1994, s. 41-45.

realizm biblijny czynił przekazywany komunikat bliski odbiorcy, wpisując go w rodzimą przestrzeń kulturową. Franciszkanin konwentualny Stanisław Horolt, tłumacząc motywacje postępowania Zbawiciela, pisał: „Dzień dzisiejszy, dzień szczęśliwy i pełen wesołości, w który Bóg złączył się z naturą ludzką, który urodziwszy się w żłobie nago leżąc nie w królewskich pałacach ale w jednej między bydłętami stajni dla łatwiejszego nam wszystkim do siebie przystępu chciał mieć swoje złożenie, aby nam przysłał oznajmił zbawienie”²¹. W przywołanym fragmencie można odnaleźć wszystkie najważniejsze składniki komunikatu symbolicznego, powtarzane w przepowiadaniu bożonarodzeniowym z wyeksponowanym znaczeniem alegorii ubóstwa. Podobne ujęcia powtarzały się w kazaniach bernardyńskich i reformackich, pojawiały się w nich m.in. opozycja: pałac lub pokoje pałacowe – stajenka, stajenka jako symbol łatwego dostępu do Jezusa wzmacniany był obrazem przybycia zaproszonych przez aniołów prostych pasterzy, czy wreszcie, podkreślane przez kaznodziejów, dobrowolne wyrzeczenie się przez Boga należnej Mu chwały w Niebie na rzecz cierpienia i ubóstwa na Ziemi²². W tym kontekście warto zwrócić uwagę na znaczenie symboliki związanej z ubóstwem (stajenka, pasterze, nagość, cierpienie chłodu) dla uwiarygodnienia akcentowanej łatwości dostępu do Jezusa²³. Alegorię ubóstwa można w tym wypadku traktować jako ważne źródło identyfikacji i nadziei dla wiernych, czemu towarzyszyło doświadczanie bliskiego katolickim odbiorcom cyklicznego święta, bogatego w tradycyjnie przypisaną mu obrzędowość, postrzeganego jako rodzime i stanowiące o tożsamości mieszkańców Rzeczypospolitej.

Warto odnieść się do jeszcze jednego typu przepowiadania, w którym pojawiała się topika odwołująca się do tematu ubóstwa. Była ona nieodzownym elementem przekazu kazań pogrzebowych, co znajduje uzasadnienie nie tylko w tradycji formalnej tego gatunku, ale również w szerszym kontekście ich funkcjonowania w kulturze staropolskiej²⁴.

²¹ S. H o r o l t, *Kazania niektóre panegiryczne na uroczystości świętych z kaznodziej-skich ambon publicznie ogłoszone* [...], Kalisz 1717, s. 1. Zob. też: D. S y n o w i e c, *Horolt Stanisław*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 178.

²² Zob. LNB, F 130 PR rkps 412, s. 192; BPBK, rkps 492: U. L i s i e c k i, *Kazania niedzielne i świąteczne*, s. 167-168; W ę g r z y n o w i c z, *Nuptiae Agni*, kol. 2-4, 15-16.

²³ Węgrzynowicz używa nieco innych argumentów za otwartością Jezusa na wiernych i opisując scenę narodzin Zbawiciela, motywuje Jego poświęcenie miłością do ludzkości, pisząc: „[...] Festa amorum, święta miłość osobliwie stąd, że na Boga miłości, Deus charitas est, patrzmy nagiego w żłobie na ziemi leżącego a ten oto strzałami afektów miłości w serce jakiej takiej duszy ugadza” (*Nuptiae Agni*, kol. 15).

²⁴ J. T a z b i r, *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 88 (1976), z. 4, s. 784-795; J. P e l c, *Bohaterowie literaccy a wzorce osobowe*, w: *Problemy*

Uzyskanie zbawienia wymagało od chrześcijanina praktykowania miłosierdzia, którego sam doświadczył od Zbawiciela i którego wzór, za pośrednictwem Chrystusa, otrzymał. Ten wymiar soteriologii w szczególny sposób znajdował swój wyraz w dyskursie kazań pogrzebowych, ujawniając się w ich schemacie²⁵ jako składnik idealizowanej, konwencjonalnej biografii zmarłego.

Wspominany w kazaniu zmarły miał przede wszystkim wyrzekać się za życia dóbr materialnych i choć nie musiał dążyć do ubóstwa w znaczeniu przypisywanym mu przez ascetów zakonnych, podobnie jak i oni za cel miał stawiać sobie uwolnienie od pokus doczesności symbolizowanych przez bogactwo. Co równie ważne, miał mieć miłosierne chrześcijańskie serce, które pozwalało mu na zgodne z wolą Opatrzności docieranie do potrzebujących. Tego rodzaju postawa to nic innego, jak świadectwo cnoty pobożności, pełniącej bardzo ważną funkcję jako element wzoru dobrego katolika w schemacie kazań pogrzebowych, a wymagającej podkreślenia przez kaznodzieję, bo stanowiącej jeden z centralnych argumentów za dostąpieniem zbawienia przez zmarłego.

Miłosierny stosunek do ubogich manifestował się w hojności wobec biednych i wspierających ich instytucji Kościoła. Co warto podkreślić, kaznodzieje mówili zazwyczaj o dobrodziejach własnego zgromadzenia, choć jeśli fundator okazał się hojny również dla innych zakonów, faktu tego nie można było pominąć²⁶. Konwencjonalna informacja o łożeniu na Kościół pojawiała

---

literatury staropolskiej, red. J. Pelc, Warszawa 1978, s. 5-45; J. S a r c e v i č i e n ě, *Bene vixit ideo bene mortua est: śmierć kobiety w kazaniach pogrzebowych Wielkiego Księstwa Litewskiego pierwszej połowy XVII wieku*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 25 (2006), nr 1, s. 49-58.

²⁵ Przy determinowanej zasadami homiletyki powszechnej powtarzalności wzorów kazań, np. homilii czy kazań kolędowych, należy pamiętać o schematyczności charakterystycznej dla przepowiadania funeralnego. Zob. D. P l a t t, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław 1992; M. S k w a r a, *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII w.*, Szczecin 1999; t e n ż e, *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII w. Bibliografia*, Gdańsk 2009.

²⁶ Za przykład mogą posłużyć wymieniane w kazaniach bernardyńskich zakony jezuitów i bernardynów jako beneficjentów hojności wojewody witebskiego Marcjana Michała Ogińskiego. Zob. K. R o m a n o w s k i, *Żal nad żalę albo raczej od żałości w żalu skolligowane serca nad sercem fatalną zebilitowanym apopleksją, dziś serdecznym rysujące się smutkiem. Przy funebralnej serc serca dyspozycji JW. Jmci Teresy z Brzostowskich Ogińskiej kasztelanowej witebskiej [...] smutnym odrysowane stylem [...]*, Supraśl 1721, k. g2, h; M. P a s z k i e w i c z, *Ślady bez zwady i bez żadnej tamy bo z tryumfalnej bramy JW Ogińskich wychodzące a herbowną podkową JW. Jmci śp. Krystyny z Abramowiczów Ogińskiej wojewodziny witebskiej [...] w trakcie pobożnego życia i nieśmiertelnych pochwał utorowane. Na pański zaś rozkaz JW. Jmci Pana Marcjana Michała z Kozielska Ogińskiego [...] pokazane*, Wilno 1739, k. av-a2.

się niekiedy kilka razy w jednym przepowiadaniu, stanowiąc element posiłkujący opis cnót zmarłego. W ten sposób wspominał bernardyn Ludwik Dziembiński wojewodę poznańskiego Władysława Radomickiego²⁷, jego żonę Ludwikę z Gajewskich Radomicką i syna Józefa Radomickiego²⁸. Za przykład może posłużyć uwaga na temat życia Radomickiej, zakonnik pisał: „Tu duchowni, zakony, klasztory jak w niebie pokładały nadzieję [...]. Dopieroż *Charitas diffusa est in corde eius*: ta ubogich nieskurzoną ratowała ręką, każdy się miał dobrze i ciepło chował co przyznać należy [...]²⁹. W dalszej części tego samego kazania można również odnaleźć długą listę kościołów ufundowanych przez zmarłych. W tym wypadku kaznodzieja dysponował gotowym materiałem dla skonstruowania efektownej amplifikacji³⁰. Dziembiński wymieniał wśród ufundowanych lub wyposażonych przez wojewodę poznańskiego kościołów świątynie w Białczy, Czerniejewie, Miłosławiu, Obrzycku³¹. Podkreślał również powszechną hojność wobec Kościoła w rodzinie zmarłych, czyniąc z niej cnotę leżącą niejako w naturze Radomickich i osób z nimi spokrewnionych. Bernardyn przywoływał m.in. przykład ojca Ludwika Radomickiej, kasztelana rogozińskiego Franciszka Gajewskiego, który jako dobroczyńca reformatów miał być „[...] ubóstwa prawdziwy *pater pauperum et orphanorum* [...]”. Miary zastług Gajewskiego miały dopełniać donacje na rzecz kościoła w Białczy³². Innym charakterystycznym przykładem konwencyonalnego obrazu miłosiernego stosunku do ubogich może być fragment kazania pogrzebowego pióra Bernardyna Kleckiego, wspominającego

²⁷ J. D y g d a ł a, *Radomicki Władysław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIX, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 728-730.

²⁸ Kazanie Dziembińskiego stanowi przykład nie często spotykanej oracji funeralnej poświęconej aż trzem zmarłym z jednej rodziny.

²⁹ L. D z i e m b i ń s k i, *Elekcja w polu ojczystym pod wołą boską licznym cnót komputem, rycersko-heroicznych świata polskiego czynów frekwencją, walecznych chwały i sławy familiantów, ostatnich z ziemskiej a pierwszych do niebieskiej korony wolnym wykrzyknionych głosem śp. JW. Jmci P. Władysława hrabi z Radomicka Radomickiego wojewody poznańskiego, waleckiego, mosińskiego etc. starosty JW. Jmci P. Ludwika z Gajewskich Radomickiej wojewodziny poznańskiej waleckiej, mosińskiej etc. starościny, JW. Jmci P. Józefa hrabi z Radomicka Radomickiego wojewodzica poznańskiego, odolanowskiego etc. starosty złożona [...]*, Poznań 1738, k. ev-e2r.

³⁰ Tamże, k. gr, g2v.

³¹ Warto zwrócić uwagę zwłaszcza na kościoły w Obrzycku i Czerniejewie, których budowę ufundowali Radomiccy. Kościół w Obrzycku zaprojektowany przez znanego w Wielkopolsce architekta późnego baroku, Pompeo Ferrariego, został ukończony dopiero ok. 1758 r.

³² D z i e m b i ń s k i, *Elekcja w polu ojczystym*, k. k2r.

kasztelanicową chełmińską Anatolię z Krzyckich Grabowską³³. Ukazując zmarłą jako pobożną i miłosierną chrześcijankę, zakonnik pisał: „Prawdziwy to portret, żywy obraz JW. Kasztelanowej w dniach życia swojego nikomu nie doszła ale miłości kanarem słodziła [...] tu jej poznać mądrość z miłości, że każdemu w imię Jezusa proszącemu bez furii, indagacyji wylana była *Charitas diffusa est in corde eius* [...]. Fundowała się ta mądrość na miłości [...] którą była tak zapalona, że się każdy przy niej ciepło chował, przy niej ubodzy swoją konsolacją, poddani bezpieczeńścią, chorzy ukontentowanie odbierali. Nigdy jej się czoło na danie jałmużny nie zmarszczyło i owszem każdy miał do niej się uciekający ratunek i tym ci posiłkiem o wieczne certowała zwycięstwo [...] uzłociła ubogie kościoły, klasztory, szpitale i w jakimkolwiek zostających niedostatku [...]”³⁴. W przywołanym cytacie ujawniają się najważniejsze składniki wzoru miłosiernej chrześcijanki, widać też formalną bliskość języka Dziemińskiego i Kleckiego. Warto dodać, że opis postawy Krzyckiej nie tylko miał przekonać o jej pewnym zbawieniu, miał również spełniać funkcje parenetyczne, stanowiąc przykład pobożności dla żyjących. Tego rodzaju powszechnie powtarzany komunikat, oprócz znaczenia, jakie bez wątplenia miał dla rodziny zmarłego, współtworzył także określony klimat społeczny, w którym ubodzy mogli liczyć na instytucjonalną pomoc Kościoła. Było to wsparcie niedoskonałe, ale od średniowiecza wpisane w realia staropolskie, które nie mogłoby zaistnieć bez prywatnych fundatorów i ich donacji.

Sposób funkcjonowania tematu ubóstwa w przepowiadaniu franciszkańskim można uznać za swoiste potwierdzenie znaczenia kaznodziejskiego metatekstu w kulturze staropolskiej jako przekazu symbolicznego, kreującego ważne dla sarmackiej aksjologii sensory. W tym kontekście należy podkreślić, że silna sakralizacja ubóstwa w ówczesnej, rytualnie uwarunkowanej komunikacji społecznej stanowiła gwarancję trwałej obecności tego tematu w świadomości

---

³³ B. K l e c k i, *Wiktoria w polu ozdób i swobód polskiego świata fortunnym nieśmiertelną w tryumfalnych zaszczytach sławą w walecznym; w kursie dni życia swojego dwojakim sukursem; to jest: spojone mi w diamentowe ogniwa Aboryginów klejnotami oraz egzemplarnych dzieł i dziedzicznych cnót kopia JW. Jmć Pani Anatolii z Krzyckich Grabowskiej kasztelanowej chełmińskiej z takomej (na wieczne życie ludzkie zabójce) Libityny otrzymana, W kościele poznańskimi WW. OO. Bernardynów przy funeralnej pompie i licznego powadze auditora ogłoszona, a na temperaturę z natury prawa nieutulonych kochającego przyjaciela żalów. JW. Jmci Panu Janowi z Gotzendorff Grabowskiemu kasztelanowi chełmińskiemu [...] oddana, Poznań 1737; zob. też: W. M u r a w i e c, *Klecki Bernardyn*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 224.*

³⁴ K l e c k i, *Wiktoria w polu ozdób i swobód*, k. h.

odbiorców. Dowodzi tego powtarzanie się odniesień do ubóstwa w różnych rodzajach przepowiadania i związanych z nimi okolicznościach. Trudno natomiast przesądzać, w jaki sposób i w jakim stopniu sakralizacja ta wpływała na wrażliwość społeczną i na niektóre praktyki kulturowe, jak np. rozdawany ubogim chleb żałobny w trakcie uroczystości funeralnych wskazuje na pielęgnowanie motywowanego przez religijność klimatu społecznego sprzyjającego dobroczynności. Można natomiast uznać ubóstwo funkcjonujące w dyskursie kaznodziejskim za jeden z tych symboli kulturowych, które definiowały miejsce i znaczenie *charitas* w kulturze staropolskiej.

BIBLIOGRAFIA

Rękopisy

Biblioteka Prowincji Bernardynów w Krakowie, rkps 202: R. M. K o s z e l n i c k i, Kazania świąteczne i pasyjne 1718-1750.

Biblioteka Prowincji Bernardynów w Krakowie, rkps 492.

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, F 130 PR rkps 412.

Starodruki

D z i e m b i ń s k i L.: Elekcja w polu ojczystym pod wolą boską licznym cnót komputem, rycersko-heroicznych świata polskiego czynów frekwencją, walecznych chwały i sławy familiantów, ostatnich z ziemskiej a pierwszych do niebieskiej korony wolnym wykrzyknionych głosem śp. JW. Jmci P. Władysława hrabi z Radomicka Radomickiego wojewody poznańskiego, waleckiego, mosińskiego etc. starosty JW. Jmci P. Ludwika z Gajewskich Radomickiej wojewodziny poznańskiej waleckiej, mosińskiej etc. starościny, JW. Jmci P. Józefa hrabi z Radomicka Radomickiego wojewodzica poznańskiego, odolanowskiego etc. starosty złożona [...], Poznań 1738.

G r a b o w s k i M.: Charakter pański nieśmiertelną chwałę św. św. Pańskich reprezentujący herbowną literą Abdank J.W. Jmci P. Stefana Wychowskiego Św. Rzymskiego Imperium grafa starosty niechorowskiego, fundatora piotrkowskiego św. Franciszka obserwantów wypisany [...], b.m. [Poznań 1739].

H o r o l t S.: Kazania niektóre panegiryczne na uroczystości świętych z kaznodziejskich ambon publicznie ogłoszone [...], Kalisz 1717.

K l e c k i B.: Wiktoria w polu ozdób i swobód polskiego świata fortunnym nieśmiertelną w tryumfalnych zaszczytach sławą w walecznym; w kursie dni życia swojego dwojakim sukursem; to jest: spojonymi w diamentowe ogniwa Aboriginów klejnotami oraz egzemplarnych dzieł i dziedzicznych cnót kopią JW. Jmć Pani Anatolii z Krzyckich Grabowskiej kasztelanowej chełmińskiej z łakomej (na wieczne życie ludzkie zabójce) Libityny otrzymaną, W kościele poznańskimi WW. OO. Bernardynów przy funeralnej pompie i liczne go powadze auditora ogłoszona, a na temperaturę z natury prawa nieutulonych kochającego

- przyjaciela żalów. JW. Jmci Panu Janowi z Gotzendorff Grabowskiemu kasztelanowi chełmińskiemu [...] oddana, Poznań 1737.
- L i p i e w i c z A.: Prezent kaznodziejski ze skarbu ubogiego Franciszka dobyte a przy dorocznej festywie Świętego cudotwórcę Antoniego Najprzewielebniejszemu Jmci Ks. Antoniemu Wacławowi Dobrzańskiemu wikaremu generalnemu kongregacji polsko-benedyktynskiej, przeorowi i kustoszowi tynieckiemu etc. na wiązanie filadelficznym afektem ofiarowany, Kraków 1745.
- P a s z k i e w i c z M.: Ślady bez zwady i bez żadnej tamy bo z tryumfalnej bramy JW Ogińskich wychodzące a herbowną podkową JW. Jmci śp. Krystyny z Abramowiczów Ogińskiej wojewodziny witebskiej [...] w trakcie pobożnego życia i nieśmiertelnych pochwał utorowane. Na pański zaś rozkaz JW. Jmci Pana Marcjana Michała z Kozielska Ogińskiego [...] pokazane, Wilno 1739.
- R o m a n o w s k i K.: Żal nad żale albo raczej od żalości w żalu skolligowane serca nad sercem fatalną zebilitowanym apopleksją, dziś serdecznym rysujące się smutkiem. Przy funebralnej serc serca dyspozycji JW. Jmci Teresy z Brzostowskich Ogińskiej kasztelanowej witebskiej [...] smutnym odrysowane stylem [...], Supraśl 1721.
- W ą s o w s k i G.: Kazania moralne na niektóre święta z posłuszeństwa świętego [...] wydane, Kraków 1743.
- W ę g r z y n o w i c z A.: Nuptiae Agni gody Baranka Apokaliptycznego albo kazania na uroczyste święta Pana Jezusowe, Najświętszej Panny i Świętych bożych, [...], Kraków 1711.

Literatura

- B a r a n o w s k i A. J.: Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne, Warszawa 2003.
- B a r a n o w s k i A. J.: Oprawa uroczystości koronacyjnych wizerunków Marii na Rusi Koronnej w XVIII w., „Biuletyn Historii Sztuki” 57 (1995), nr 3-4, s. 299-320.
- B r z o z o w s k i M.: Teoria kaznodziejstwa, w: Dzieje teologii katolickiej w Polsce, red. M. Rechowicz, t. II, cz. 1, Lublin 1975, s. 363-428.
- B y s t r o Ń J. S.: Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI-XVIII, t. II, Warszawa 1994.
- C i e s i e l s k i T.: Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej, w: Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej, red. A. Jankowski i A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 195-211.
- C h r o ś c i c k i J. A.: Caritas et artis. Kazania i mowy pogrzebowe jako źródło historii sztuki, „Biuletyn Historii Sztuki” 3 (1968), s. 384-405.
- C h r o ś c i c k i J. A.: O przestrzeni ceremonialnej, w: Artyści włoscy w Polsce XV-XVIII wiek, red. J. A. Chrościcki, Warszawa 2004, s. 67-85.
- C h r o ś c i c k i J. A.: Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej, Warszawa 1974, s. 43 n.
- D o b r o w o l s k i P. T.: Wincenty Ferrer kaznodzieja ludowy późnego średniowiecza, Warszawa 1996.
- D r o b J. A.: Drukowane kazania franciszkańskie w XVI i XVII wieku. Próba postawienia problemu, w: Zakony franciszkańskie w Polsce, Franciszkanie w Polsce XVI-XVIII wieku, t. II, cz. 1, red. J. Kłoczowski, Niepokalanów 1998, s. 320-338.
- D r o b J. A., Obraz św. Franciszka w polskich kazaniach drukowanych w XVII w., „Studia Franciszkańskie” 2 (1986), s. 107-113.

- D r o b J. A.: Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych, Lublin 1998.
- I r i a r t e L.: Historia franciszkanizmu, Kraków 1998.
- K ł o c z o w s k i J., M ü l l e r o w a L., S k a r b e k J.: Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce, Kraków 1986.
- L i t a k S.: Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne, Lublin 2004.
- L i t a k S.: Ze studiów nad religijnością niższych warstw społecznych w Rzeczypospolitej w XVIII w., „Przegląd Humanistyczny” 40 (1996), nr 1, s. 163-173.
- M a c i u s z k o J.: Symbole w religijności polskiej doby baroku i kontrreformacji, Warszawa 1986.
- N e h r i n g P.: Topika wczesnych łacińskich żywotów świętych (od „Vita Antonii” do „Vita Augustini”), Toruń 1999.
- Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i renesansu, red. S. Nieznanowski, J. Pelc, Lublin 1994.
- O’C o l l i n s G.: Chrystologia. Jezus Chrystus w ujęciu biblijnym, historycznym i systematycznym, Kraków 2008.
- P a n u ś K.: Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim. Część druga. Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku, Kraków 2001.
- P a w l a k W.: Koncept w polskich kazaniach barokowych, Lublin 2005.
- P e l c J.: Bohaterowie literaccy a wzorce osobowe, w: Problemy literatury staropolskiej, red. J. Pelc, Warszawa 1978, s. 5-45.
- P l a t t D.: Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej, Wrocław 1992.
- P o l e c r i t t i C. L.: Preaching Peace in Renaissance Italy. Bernardino of Siena and His Audience, Washington 2000.
- R o k B.: Życie religijne w sanktuariach maryjnych na ziemiach Rzeczypospolitej w czasach saskich, w: Między barokiem a oświeceniem. Obyczaje czasów saskich, red. K. Stasiewicz i S. Achremczyk, Olsztyn 2000, s. 155-165.
- R o t h e n b u h l e r E. W.: Komunikacja rytualna. Od rozmowy do ceremonii medialnej, Kraków 2003.
- S a r c e v i č i e n è J.: Bene vixit ideo bene mortua est: śmierć kobiety w kazaniach pogrzebowych Wielkiego Księstwa Litewskiego pierwszej połowy XVII wieku, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 25 (2006), nr 1, s. 49-58.
- S k w a r a M.: O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII w., Szczecin 1999.
- S k w a r a M.: Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII w. Bibliografia, Gdańsk 2009.
- S ł o w n i k p o l s k i c h p i s a r z y f r a n c i s z k a Ń s k i c h, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981.
- S u c h o j a d H.: Mentalność religijna szlachty małopolskiej w drugiej połowie XVII wieku, w: Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej, red. L. Kaczanowski, Kielce 1991, s. 123-137.
- S z a d y B.: Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w., Lublin 2010.
- S z u l c A.: Homo religiosus późnego średniowiecza. Bernardyński model religijności masowej, Poznań 2007.
- S z u l c A.: Reduc me in memoriam. Wokół nurtu pasyjnego średniowiecznych kazań bernardyńskich, w: Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu, red. J. Kostowski, Wrocław 2005, s. 157-168.

- T a z b i r J.: Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII w., „Kwartalnik Historyczny” 88 (1976), z. 4, s. 784-795.
- W i ś l i c z T.: Religijność wiejska w Rzeczypospolitej szlacheckiej: problemy i trzy przybliżenia, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 11 (2004), z. 2, s. 97-118.
- W i ś l i c z T.: Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII w., Warszawa 2001.
- Z i e l i Ń s k i T.: Kazania pogrzebowe w konwencji sarmackiej pompa funebre, w: Od liryki do retoryki. W kręgu słowa, literatury i kultury. Prace ofiarowane profesorom Jadwidze i Edmundowi Kotarskim, red. I. Kadulska, R. Grześkowiak, Gdańsk 2004, s. 189–195.

A SYMBOLIC ROLE OF POVERTY
IN FRANCISCAN PREACHING OF THE SAXON EPOCH

S u m m a r y

In the article selected aspects are presented of the functioning of the concept of poverty in the narration of Old Polish Franciscan preaching of the Saxon epoch. Relations are shown between the context formed by Old Polish culture and the role of the idea of poverty in the Franciscan movement. An attempt is made to present the adaptation of the topic that draws on the broadly understood Christian tradition to the needs resulting from the realities of the Polish Republic. In order to do this an analysis was made of the discourse of various types of sermons. The object of the analysis was Sunday and holiday preaching. Most attention, however, was devoted to funeral sermons, whose significance in the Sarmatian culture seems especially great. In the conclusions it is emphasized that the topic connected with poverty played an extremely important role as one of those cultural symbols that defined the place and meaning of *caritas* in Old Polish culture. It was also necessary for forming various aspects of the social sensitivity of those times.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: kaznodziejstwo, ubóstwo, miłosierdzie, aksjologia, komunikacja społeczna, franciszkanizm.

Key words: preaching, poverty, charity, axiology, social communication, Franciscanism.